

UDC: 347.634/.637(045)(575.1)

HUQUQIY TA'SIR CHORASI SIFATIDA OTA-ONALIK HUQUQIDAN MAHRUM QILISH VA UNI CHEKLASHNING AYRIM JIHATLARI

Xayitov Muzaffar Muxamadjonovich,
O'zbekiston Respublikasi Sudyalar oliy
kengashi huzuridagi Sudyalar oliy maktabi
mustaqil izlanuvchisi
ORCID: 0000-0003-4012-0755
e-mail: muzaffarustoz@mail.ru

Annotatsiya. Oila muhitida ota-ona va farzand munosabatlarining oqilona nisbatini saqlash har bir jamiyat oldida turgan muhim vazifalardan hisoblanadi. Bolaning komil inson bo'lib kamol topishi oiladagi sog'lom muhit, ota-ona va farzand munosabatlarining to'g'ri yo'lga qo'yilganligiga uzviy bog'liq. Bu borada oila qonunchiligida belgilab qo'yilgan bolaga nisbatan ota-onalik majburiyatlarining bajarilishi muhim ahamiyat kasb etadi. Shunday bo'lsa-da, jamiyatda ba'zi oilalarda nosog'lom muhit sababli ota-onalik majburiyatlari lozim darajada bajarilmayapti, ota-ona va farzand o'rtasidagi munosabatlarga oid qonun normalariga rioya qilinmayapti. Bu esa oila huquqi sohasida muayyan javobgarlik choralari keltirib chiqarmoqda. Shu sababli jamiyatda mavjud mazkur ijtimoiy salbiy holat olim va mutaxassislar tomonidan tadqiqot obyekti sifatida o'rganilib kelinadi. Maqolada ota-onalik huquqidan mahrum qilish, uni cheklash hamda ularning asoslari oila huquqiy ta'sir chorasi sifatida tadqiq qilingan. Ota-onalik huquqidan mahrum qilish asoslari ota-onaning yoxud ulardan birining huquqqa xilof harakati yoki harakatsizligi bilan uyg'un ekanligiga e'tibor qaratilgan. Shu bilan birga, ota-onalik huquqidan mahrum qilish, uni cheklash ayni vaqtda bolani ota-onaning, oila muhitining salbiy ta'sirlaridan himoya qilish hamda muhofaza qilish, bolaning huquq va qonuniy manfaatlarini ta'minlash chorasi ekanligiga urg'u berilgan.

Kalit so'zlar: ota-ona, bola, muhofaza, asos, huquq, xulq-atvor, chora, majburiyat.

НЕКОТОРЫЕ АСПЕКТЫ ЛИШЕНИЯ И ОГРАНИЧЕНИЯ РОДИТЕЛЬСКИХ ПРАВ КАК МЕРА ПРАВОВОГО ВОЗДЕЙСТВИЯ

Хайитов Музаффар Мухамаджонович,
самостоятельный соискатель Высшей школы судей
при Высшем судейском совете Республики Узбекистан

Аннотация. Поддержание адекватных отношений между родителями и детьми в семейной среде является одной из важнейших задач, стоящих перед каждым обществом. Развитие ребенка как совершенной личности неразрывно связано со здоровой атмосферой в семье, правильными отношениями между родителями и детьми. В связи с этим большую роль играет исполнение родительских обязанностей по отношению к ребенку, определенных семейным законодательством. Несмотря на это, в обществе из-за нездоровой обстановки в некоторых семьях родительские обязанности не исполняются в должной мере, не соблюдаются нормы законодательства об отношениях между родителем и ребенком. Это обуславливает определенные меры ответственности в сфере семейного права. Поэтому эта социально

негативная ситуация, существующая в обществе, становится объектом исследования учеными и специалистами. В статье рассматриваются вопросы лишения и ограничения родительских прав, а также основания для этого как меры семейного правового воздействия. Обращается внимание на то, что основания лишения родительских прав совместимы с противоправными действиями или бездействием родителей или одного из них. При этом подчеркивается, что лишение родительских прав и их ограничение являются мерой заботы и защиты ребенка от негативного воздействия родителей и семейной среды, обеспечения прав и законных интересов ребенка.

Ключевые слова: родитель, ребенок, защита, основа, право, поведение, мера, обязательство.

CERTAIN ASPECTS OF THE DEPRIVATION AND RESTRICTION OF PARENTAL RIGHTS AS A MEASURE OF LEGAL INFLUENCE

Khayitov Muzaffar Mukhamadjonovich,
Independent Researcher,
Higher School of Judges under the Supreme
Judicial Council of the Republic of Uzbekistan

Abstract. Maintaining a reasonable ratio of parental and child relationships in the family environment is one of the important tasks of each society. The development of a child as a perfect person is inextricably linked with a healthy atmosphere in the family, as well as the correct relationship between parents and children. In this regard, the fulfilment of parental obligations in relation to the child, established by Family Law, plays an important role. Nevertheless, in society, due to the unhealthy environment in some families, parental obligations are not fulfilled to the proper extent, and the norms of the law on the relationship between parent and child are not observed. This entails certain measures of responsibility in the field of family law. For this reason, this socially negative situation that exists in society is studied by scientists and specialists as an object of research. The article considers the deprivation of parental rights, its restriction and its grounds as a measure of family legal influence. The grounds for deprivation of parental rights are based on the fact that the parent or one of them has committed an unlawful act or inaction. At the same time, it was emphasized that the deprivation of parental rights, and its restriction is at the same time a measure to defend and protect the child from the negative impact of the parent, and the family environment, to ensure the rights and legitimate interests of the child.

Keywords: parent, child, protection, basis, law, behavior, measure, obligation.

Kirish

Oilada ota-ona va farzand o'rtasida-gi munosabatlar kishilik jamiyatining har bir davrida yuksak e'tiborda bo'lib kelgan. Ayniqsa, o'zbek oilasida ota-onalar farzandiga ta'lim-tarbiya berish, uni komil inson qilib tarbiyalash, unga g'amxo'rlik qilish vazifalari-ga muqaddas burch sifatida qaraganlar. Mazkur vazifalar zamiridagi farzandni boqish, ki-yintirish, ta'lim berish, kam-ko'stini but qilish kabi mas'uliyatli ishlarni sharaf bilan bajar-ganlar. Ajdodlardan avlodlarga o'tib, qadriyat darajasida davom etib kelayotgan ota-ona va

farzand munosabatlarining oqilona nisbati-ni saqlash, uning kelgusi avlodlar ham mu-nosib davom ettirishlari uchun zamin yara-tish bugungi kunda bizning zimmamizdagi muhim vazifalarimizdan biri hisoblanadi. Davlatimiz rahbari bu borada: "...bolalarimiz bilan gaplashib, ularning ko'ngliga yo'l topish, yurish-turish, xatti-harakatlaridan xabardor bo'lib borishimiz kerak" [1], – deb ta'kidlab o'tgan. Mutaxassis olimlar bolaning komil inson bo'lib kamol topishi oiladagi sog'lom muhit, ota-ona va farzand munosabatlariga uzviy bog'liq ekanligiga e'tibor qaratib ke-

lishgan. Jumladan, D. Abdullayeva “Bolaning har jihatdan sog‘lom, barkamol shaxs sifatida shakllanishi oilaviy munosabatlarga, oilada ona-bola munosabatlarining to‘g‘ri yo‘lga qo‘yilganligiga, oilaviy tarbiya asoslariga ko‘p jihatdan bog‘liq”, – deb ta’kidlagan [2].

Biroq qayd etish joizki, atrofimizda kam miqdorda bo‘lsa-da, mazkur vazifaga mas’uliyat bilan qaramayotgan oilalar, o‘z ota-onalik majburiyatlarini lozim darajada bajarmayotgan ota-onalarning bor ekanligi jamiyatimizda ijtimoiy salbiy holatlardan biri bo‘lib qolmoqda. Albatta, oilada farzand dunyoga kelgan kundan boshlab uning sog‘lom o‘ssishiga raxna soladigan salbiy ta’sirlardan asrash, bunday holatlarning oldini olish masalalari dolzarb vazifalardan biriga aylanadi. Oila huquqi sohasida ota-onalik huquqidan mahrum qilish yoxud uni cheklash huquqiy ta’sir choralarining qonun yo‘li bilan tartibga solib qo‘yilganligi mazkur sohadagi vazifalarning muhim bo‘g‘inlaridan biridir.

Material va metodlar

Tadqiqot jarayonida ota-onalik huquqidan mahrum qilish, uni cheklash tushunchalari, ularning asoslariga oid ma’lumotlar tadqiq qilindi; mazkur ijtimoiy munosabatga doir ba’zi muammolar tahlil qilindi; yakunda ota-onalik huquqidan mahrum qilish, uni cheklash asoslariga oid mualliflik yondashuvlari ilgari surildi.

Mazkur maqola ota-onalik huquqidan mahrum qilish, uni cheklash huquqiy ta’sir choralarini anglash va tushunish, ularni to‘g‘ri talqin qilish, unga doir huquqiy normalarni o‘rganishda qo‘l keladi.

Ushbu tadqiqotda ilmiy bilishning tahlil, umumlashtirish, mantiqiy, statistik, sotsiologik, formal-yuridik usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot natijalari

Ma’lumki, ota-onalik huquqidan mahrum qilish, uni cheklash huquqiy ta’sir chorasifatida voyaga yetmagan bolalarni davlat tomonidan muhofaza qilish shakllaridan biri hisoblanadi. Soha mutaxassislaridan

M.V. Karpov ham ota-onalik huquqidan mahrum qilishni bolani muhofaza qilish chorasini, fuqaroviy-huquqiy javobgarlikning shakli deb ta’riflagan [3]. M. Karpovning ota-onalik huquqidan mahrum qilish munosabatiga bunday yondashuvi o‘ziga xosligi bilan ajralib turadi. Fikrimizcha, keltirilgan ta’rifdagi o‘ziga xoslik, ushbu o‘rinda ota-onalik huquqidan mahrum qilish, bir tomondan, ota-onaning bolaga nisbatan huquqlaridan mahrum qilsa, ikkinchi tomondan bolaning huquq va qonuniy manfaatlarini muhofaza qilinishiga zamin yaratishida namoyon bo‘ladi. Ayniqsa, muallifning mazkur ta’rifi bolaga nisbatan ota (ona) tomonidan ota-onalik huquqlarining suiiste’mol qilinishi yoxud bolaga nisbatan qasddan jinoyat sodir etilishi kabi ota-onalik huquqidan mahrum qilish asoslariga uzviy bog‘liq. Mualliflardan E.D. Xolxoyeva ota-onalik huquqidan mahrum qilish tushunchasiga M. Karpovning ta’rifiga o‘xshash yondashuvni ilgari surgan. Uning fikricha, ota-onalik huquqidan mahrum qilish voyaga yetmagan bolalarni davlat tomonidan muhofaza qilish shakllaridan biri bo‘lib, ayni vaqtda ota-onaning o‘z farzandiga nisbatan ota-onalik huquqini yo‘qotishida ifodalanadi [4].

T. Savchenkoning qayd etishicha, ota-onalik huquqidan mahrum qilish javobgarlik chorasini bo‘lib, to‘rtta belgi bilan tavsiflanadi, ya’ni aybning mavjudligi, ota-onaning huquqqa zid harakati yoxud harakatsizligi, ota-onaning huquqqa zid xatti-harakati yoxud harakatsizligining kelib chiqqan oqibat bilan sababiy bog‘liqligi hamda zararining bola uchun salbiy oqibat keltirib chiqqanligi [5]. Muallifning mazkur ta’rifida, bizningcha, ota-onalik huquqidan mahrum qilishning ijtimoiy tabiati yaxshi ifodalangan. Chunki ota-onalik huquqidan mahrum qilishga sabab bo‘ladigan asoslar, ota-onaning huquqqa zid faol harakati yoxud harakatsizligi natijasi bilan uzviy bog‘liq. Masalan, ota-onaning bolaga nisbatan ta’lim-tarbiya berish majburiyatini bajarmasligi uning harakatsizligida if-

odalanadi va bu huquqqa zid xatti-harakat hisoblanadi. Ota-onalik huquqlarini suiiste'mol qilish esa bolaga nisbatan faol nojo'ya harakatlarda o'z ifodasini topadi va muayyan oqibatlar keltirib chiqarishi mumkin.

Soha mutaxassislaridan Y. Reyersenning fikricha, ota-onalik huquqidan mahrum qilish deyilganda ota-onaning bola manfaatlarini yuzasidan qabul qilinadigan qarorlarda ishtirok etish huquqidan mahrum bo'lishi tushunilishi kerak [7]. Y. Reyersenning ota-onalik huquqdan mahrum qilishga nisbatan ta'rifi ushbu yo'nalishdagi boshqa ta'riflardan tubdan farq qiladi. Darhaqiqat, ota-onalik huquqidan mahrum qilingan ota-onalar bola manfaatlarini yuzasidan har qanday qarorlar qabul qilinishida ishtirok etishdan ham mahrum bo'ladilar. Muallifning mazkur yondashuvi ota-onalik huquqidan mahrum qilish huquqiy ta'sir chorasining oqibatlaridan birini ham ifodalagan.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilish, uni cheklash asoslarini o'rgangan mualliflardan U. Sharaxmetovanning fikricha, ota-onalik huquqidan mahrum qilish asosi sifatida ota-onalarning huquqqa xilof hamda aybli harakati hamda harakatsizligi ko'riladi [8]. Muallif tomonidan ilgari surilgan mazkur ta'rif O'zbekiston Respublikasi Oila kodeksining 79-moddasida qayd qilingan ota-onalik huquqidan mahrum qilish asoslarining umumiy talqiniga aynan mos keladi. Ushbu moddada belgilab qo'yilgan asoslar ota-ona yoxud ulardan birining aybli, huquqqa xilof faol harakati yoxud harakatsizligida namoyon bo'ladi. Masalan, ota-onaning o'z bolasini tug'uruqxona yoki boshqa davolash va shunga o'xshash boshqa muassasalardan olishdan bosh tortishi, ota-onalik majburiyatlarini bajarmasligi harakatsizlikni ifodalasa, ota-onalik huquqlarini suiiste'mol qilishi, bolaga nisbatan shafqatsiz muomala qilishi, jismoniy kuch ishlatishi, ruhiy ta'sir ko'rsatishi yoxud o'z bolalarining hayoti va sog'lig'iga yoxud eri (xotini)ning hayoti yoki sog'lig'iga qarshi qasddan jinoyat sodir qili-

shi huquqqa xilof, faol aybli harakatlar sifatida baholanadi.

X. Yodgorov, I. Qosimov, A. Salayevlar ota-onalik huquqidan mahrum qilish asoslari xususida quyidagilarni qayd etib o'tishgan, ya'ni ota-onalik huquqidan ota-ona (ulardan biri)ning xulq-atvorini yaxshi tarafga o'zgartirish imkoniyati yo'qolgan bo'lsa, ota-onaning aybi bo'lgan taqdirda mahrum qilishga yo'l qo'yiladi. Ota-onalik huquqidan mahrum qilish ota-onalarning ongli harakatlari natijasida bo'lishi mumkin [9]. Mualliflar tomonidan ilgari surilgan ta'rifda ota-onalik huquqidan mahrum qilish asoslarining umumiy jihatlaridan biri bayon qilingan, ya'ni ota-onalik huquqidan mahrum qilish huquqiy ta'sir chorasini qo'llashga olib keladigan asoslar ota-onaning yoxud ulardan birining ongli harakatlarida namoyon bo'ladi. Misol tariqasida ota yoxud onaning sud buyrug'iga ko'ra belgilangan alimentni to'lamasligi, uni to'lashdan bo'yin tovlashi muayyan javobgarlikni keltirib chiqaradi. Shunday bo'lsa-da, aliment to'lashdan bo'yin tovlayotgan ota yoki ona bunga ongli ravishda yo'l qo'yadi. Ta'rifda keltirilganidek, ota-ona (ulardan biri)ning xulq-atvorini yaxshi tarafga o'zgartirish imkoniyatining yo'qolishi ham ota-onalik huquqidan mahrum qilish asoslari bilan uyg'un. Masalan, ota yoxud onaning muttasil ichkilikbozlik yoki giyohvandlikka muhtalo bo'lishi, ularning xulq-atvorini tuzatish samarasizligi ota-onalik huquqidan mahrum qilish yoxud uni cheklashga olib kelishi mumkin.

Ota-onalik majburiyatlarining bajarilmasligi ota-onalik huquqidan mahrum qilish yoxud uni cheklashga asos bo'ladigan sabablardan biridir. Majburiyat so'zi lug'atda majburlik, burch ma'nolarida kelib, g'ayriixtiyoriy vazifa, burch yoki biror majburiy ish, holat va ehtiyojni anglatadi [9]. Bola haqida g'amxo'rlik qilish, unga ta'lim-tarbiya berish ota-ona uchun faqat axloqiy qoida bo'lib qolmasdan, balki konstitutsiyaviy burch ham hisoblanadi, ya'ni: "Ota-onalar o'z farzandlarini

voyaga yetgunlariga qadar boqish va tarbiyalashga majburlardir”. Mutaxassislar mazkur majburiyat yeb-ichirish, kiyim-kechak, yashash uchun uy-joy, iqtisodiy ma’nodagi keng tushunchalarni qamrab olishini ta’kidlashgan [10].

Respublikamiz oila qonunchiligida ham ota-ona o’z bolalarining tarbiyasi va kamoloti uchun javobgarligi belgilanib, ular o’z bolalarining sog’lig’i, jismoniy, ruhiy, ma’naviy va axloqiy kamoloti haqida g’amxo’rlik qilishlari shartligi qayd etilgan. Yuridik va boshqa adabiyotlarda ota-onaning majburiyatlari to’g’risida bir qator fikrlar ta’kidlangan. Jumladan, ota-ona o’z bolalarini tarbiyalashga, ularning jismoniy o’sishlari, ilm olishlari va ijtimoiy-foydali mehnatga tayyorlanishlari to’g’risida g’amxo’rlik qilishga, bolalarini voyaga yetgunlariga qadar tarbiyalashga majburdir [11]. Ota-onaning farzandni tarbiya qilish majburiyatiga alohida urg’u berilganligi bejiz emas. Chunki tarbiya – har bir shaxsda muayyan jismoniy, ruhiy, axloqiy, ma’naviy sifatlarni shakllantirishga qaratilgan amaliy pedagogik jarayon, insonning jamiyatda yashashini ta’minlash uchun zarur bo’lgan aqliy-jismoniy, badiiy-estetik va axloqiy-ma’naviy xususiyatlarni tarkib toptirishga yo’naltirilgan chora-tadbirlar majmuidir [12].

Soha mutaxassislaridan M. Yuldashev ota-onaning voyaga yetmagan bolalariga ta’minot berish majburiyatini ham alohida qayd etib o’tgan [13]. Albatta, ota-onalarga o’z farzandlariga nisbatan mulkiy majburiyatlari ham yuklatilgan bo’lib, voyaga yetmagan bolalar o’z ota-onasidan va boshqa shaxslardan qonunda nazarda tutilgan miqdorda va tartibda ta’minot olish huquqiga ega. Voyaga yetmagan bolalar ta’minoti uchun olingan mablag’, pensiya, nafaqa uning otasi yoki onasi tasarrufida bo’lib, bolaning ta’minoti, tarbiyasi va ta’lim olishi uchun sarflanishi kerak. Ota-ona voyaga yetmagan bolalarning xususiy mulkini fuqarolik qonun hujjatlarida belgilangan tartibda boshqaradilar va tasarruf etadilar.

Voyaga yetmagan bolalarning haqi bo’lgan aliment masalasi, uni undirish keyingi yillarda muhim munosabatga aylangan. Ota-onalar voyaga yetmagan bolalariga aliment to’lash va ularga ta’minot berishda teng majburiyatlarga ega bo’lib, uni o’z vaqtida va qat’iy bajarishlari shart. Aliment majburiyatlarini o’z vaqtida bajarish bolaning tabiiy ehtiyojlarini qondirishga xizmat qiladi. Aliment to’lashdan bo’yin tovlashga nisbatan ota-onalik huquqidan mahrum qilishgacha bo’lgan huquqiy ta’sir choralari belgilanganligi bejiz emas.

Tadqiqot natijalari tahlili

O’zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining 1998-yil 11-sentabrdagi 23-sonli “Bolalar tarbiyasi bilan bog’liq bo’lgan nizolarni hal qilishda sudlar tomonidan qonunlarni qo’llash amaliyoti to’g’risida”gi qarorida aliment to’lashdan bosh tortganda bu fakt sudning hukmi bilan tasdiqlanishi shart emasligi, aliment to’lash, o’z bolalarini moddiy ta’minlashdan doimiy ravishda qochishga uringanligiga ishonch hosil qilishning o’zi kifoya ekanligi belgilab qo’yilgan. Aynan ushbu masalada O’zbekiston Respublikasi ma’muriy javobgarlik to’g’risidagi kodeksining 474-moddasida ikki oylik muddat belgilanganligi e’tiborga molik. Unga ko’ra moddiy yordamga muhtoj bo’lgan voyaga yetmagan yoki mehnatga layoqatsiz shaxsni moddiy ta’minlashdan bo’yin tovlash, ya’ni ularni moddiy jihatdan ta’minlash uchun sudning hal qiluv qaroriga yoki sud buyrug’iga binoan undirilishi lozim bo’lgan mablag’ni jami bo’lib ikki oydan ortiq muddat mobaynida to’lamaslik uchun javobgarlik belgilab qo’yilgan.

O’zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining “Sud hujjatlarini bajarishdan bo’yin tovlash va ularning ijro etilishiga to’sqinlik qilish uchun jinoiy javobgarlikka doir qonunlarni qo’llashning ayrim masalalari to’g’risida”gi 2009-yil 10-apreldagi 7-son qarorining 15-bandida esa voyaga yetmagan yoki mehnatga layoqatsiz shaxslarni moddiy ta’minlashdan bo’yin tovlash deb shaxsning

sud hujjatida belgilangan aliment miqdorini to'liq hajmda to'lamasligi holati ham tushunilishi lozimligi belgilangan.

Tadqiq etilgan manbalardan ko'rinib turibdiki, aliment to'lashdan bo'yin tovlaganlik asosi bo'yicha ota-onalik huquqidan mahrum qilish yuzasidan da'vo ishlarini yuritish turlicha yondashuvlarni keltirib chiqarishi mumkin. Bizningcha, qayd etilgan asoslarga ko'ra belgilangan aliment miqdorini bir oy to'lama javobgar shaxsning mazkur xatti-harakatini aliment to'lashdan bo'yin tovlash deb baholash ortiqcha munozarali masalalarni keltirib chiqaradi. Shundan kelib chiqqan holda aliment to'lashdan bo'yin tovlaganlik asosi yuzasidan da'vo qo'zg'atishni O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumining tegishli qarorida aniq muddat bilan belgilab qo'yish maqsadga muvofiq. Bizningcha, belgilangan aliment miqdorini ketma-ket ikki oydan ortiq muddat to'lamaganlikni aliment to'lashdan bo'yin tovlash deb topish hamda da'vo kiritish uchun asos deb topish maqsadga muvofiq.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilish asoslaridan biri ota-onalik huquqini suiiste'mol qilish, bolalarga nisbatan shafqatsiz muomalada bo'lish, jismoniy kuch ishlatish yoki ruhiy ta'sir ko'rsatishdir. Oila qonunchiligida ota-onalik huquqi bolalar manfaatlariga zid tarzda amalga oshirilishi mumkin emasligi alohida qayd etib qo'yilgan. Respublikamizda bola huquqlarini himoya qilish bo'yicha olib borilayotgan siyosatning asosiy yo'nalishlarida ham bolaning hayoti va sog'lig'ini muhofaza qilish; bolaning kamsitilishiga yo'l qo'ymaslik; bolaning sha'ni va qadr-qimmatini himoya qilish; bolalar huquqlari va imkoniyatlarining tengligini ta'minlash; bolalar tashabbuslarini qo'llab-quvvatlash; bola huquqlarining kafolatlari to'g'risidagi qonun hujjatlariga rioya etilishini ta'minlash belgilab qo'yilgan. Soha olimlaridan G.S. Inamdjanova ushbu masalada oilani huquqiy himoya qilishning asosiy mohiyati, avvalo, oila va oila a'zolari manfaatlarining mushtarakli-

gi, ular o'rtasidagi o'zaro munosabatlarning oqilona nisbatini saqlab turish, ayni vaqtda har bir ota-ona va farzandlarning xususiy manfaatlariga putur yetkazmaslikni ta'minlash muhimligini qayd etib o'tgan [14].

Ota-onalarning bolalarga nisbatan shafqatsiz muomalada bo'lishi, jumladan jismoniy kuch ishlatishi yoki ruhiy ta'sir ko'rsatishi ota-onalik huquqlarini suiiste'mol qilish sifatida baholanadi va qonunda belgilangan tartibda javobgarlikka sabab bo'ladi. O'zbekiston Respublikasi Oliy sudi plenumi qarorida mazkur tushunchalarga izoh berib o'tilgan. Unga ko'ra ota-onalik huquqini suiiste'mol qilish deganda huquqlardan bolalarning manfaatlariga zid ravishda foydalanishni, masalan, o'qishiga, jamoat topshiriqlarini bajarishiga to'sqinlik qilishni, tilanchilikka undashni, uni spirtli ichimliklar va narkotik moddalar iste'mol qilishga o'rgatish, jinoyat qilishda, jinoiy yo'l bilan daromad topishda voyaga yetmaganni jalb qilishni tushunmoq kerak, bolalar bilan shafqatsiz muomalada bo'lish jismoniy va ruhiy qiynash esa tarbiyalashning yo'l qo'yib bo'lmaydigan usullarini qo'llash, bolalarining insoniy g'ururlarini kamsitish va hokazolarda ifodalanishi mumkin.

Ta'kidlash joizki, bolani shafqatsiz muomaladan, jismoniy tazyiqlardan himoya qilish oilaviy-huquqiy, ma'muriy, jinoiy mexanizmlari faol qo'llanadi. Mazkur masala respublikamizda ham milliy, ham xalqaro normalar bilan tartibga solingan. Bu borada Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya va uning fakultativ protokoli ratifikatsiya qilinganligi alohida e'tiborga molik. Unda ishtirokchi davlatlar bolani jismoniy va ruhiy zo'ravonlikning, haqoratlash va suiiste'molliklar, g'amxo'rlik ko'rsatmaslik yoki beparvolik bilan muomalada bo'lish, qo'pol muomala qilish yoki ota-ona, qonuniy vasiylar yoki bola haqida g'amxo'rlik qiluvchi har qanday boshqa shaxs tomonidan ekspluatatsiya qilish, jumladan, shahvoniy suiiste'molliklar sodir etishning har qanday shakllaridan hi-

moyalash maqsadida jamiki zarur qonuniy, ma'muriy, ijtimoiy va ma'rifiy chora-tadbirlarni ko'rishlari qayd etilgan [15].

Ota-onalik huquqlarining suiiste'mol qilinishi ko'p holatlarda oiladagi zo'ravonlik bilan bog'liq bo'ladi. Bizningcha, zo'ravonlikning shakllari ma'lum bir jamiyat, bolalarning yoshi va jinsiga qarab turlicha bo'lishi mumkin. Zo'ravonlik asosan uyda oila a'zolar, yaqin qarindoshlar tomonidan sodir etilib, takror va takror davom etishi mumkin. Zo'ravonlik deganda bolaga nisbatan jismoniy, ruhiy yoki ma'naviy zarar yetkazish yoki shunday zarar yetkazish, tahdid qilish bilan bog'liq xatti-harakatlarni amalga oshirish tushuniladi [16]. Mutaxassislar jismoniy zo'ravonlikning quyidagi turlarini qayd etib o'tishgan, ya'ni shapaloq tortish, tepish, turtkilash, musht bilan urish, zarb bilan itarib yuborish, turli o'tkir buyum va narsalarni otish, qurol bilan xavf solish yoki yaralash, uydan chiqishga jismonan yo'l qo'ymaslik, kechasi uxlashga qo'ymaslik kabilar [17]. Qayd etilgan noxush holatlar hukmron oilalar o'z vaqtida aniqlanib tegishli choralar ko'rilmasligi oilada bolalar hayotida, ularning salomatligini saqlash masalalarida jiddiy salbiy oqibatlar keltirib chiqarishi mumkin.

Ota-onalik huquqidan mahrum qilish asoslaridan biri ota-onaning o'z bolalarining hayoti yoki sog'lig'iga yoxud eri (xotini)ning hayoti yoki sog'lig'iga qarshi qasddan jinoyat sodir qilishidir. Jinoyat qonunchiligida hayot va sog'liqqa qarshi jinoyatlarning bir qator turlari, ya'ni qiynash, qasddan badanga shikast yetkazish, o'ldirish yoki zo'rlik ishlatish bilan qo'rqitish, jinoiy ravishda homila tushirish (abort), ayolni o'z homilasini sun'iy ravishda tushirishga majburlash, xavf ostida qoldirish qayd etib o'tilgan. Mazkur jinoyatlar ayni vaqtda ham ruhiy, ham jismoniy ta'sir kuchiga ega ekanligi bilan ijtimoiy xavfli hisoblanadi. Zo'ravonlik natijasida oilaning ma'naviy-axloqiy tomoniga, uning normal rivojlanishiga tiklab bo'lmas darajada

zarar yetishi mumkin. Ota-onalik huquqidan mahrum qilishga sabab bo'luvchi ushbu asosning zaruriy sharti jinoyatning qasddan sodir etilishidir.

Qayd etib o'tilgan masalalar orasida ayrim jihatlarga alohida to'xtalib o'tish maqsadga muvofiq. Bizningcha, ota-onalik huquqidan mahrum qilish asoslari orasida ota-onaning bolalarga nisbatan shafqatsiz muomalada bo'lishi, jumladan jismoniy kuch ishlatisa yoki ruhiy ta'sir ko'rsatishi; o'z bolalarining hayoti yoki sog'lig'iga yoxud eri (xotini)ning hayoti yoki sog'lig'iga qarshi qasddan jinoyat sodir qilinishi holatlari alohida munozarali masalalardir. Qonun matnida bu asoslar bolalarga nisbatan shafqatsiz muomalada bo'lsa, jumladan, jismoniy kuch ishlatisa yoki ruhiy ta'sir ko'rsatsa, o'z bolalarining hayoti yoki sog'lig'iga yoxud eri (xotini)ning hayoti yoki sog'lig'iga qarshi qasddan jinoyat sodir qilgan bo'lsa tarzida bayon qilingan. Mazkur bandlarga ko'ra ota-onalik huquqidan mahrum qilish huquqiy ta'sir chorasini qo'llash ma'lum bir oqibatlarga asoslanishi ko'zda tutilgan. Biroq bu holatlarning har birida bola yoxud oilaning boshqa a'zosi qattiq jabr ko'rish, hatto jinoyat qurboniga aylanishi ham mumkin. Shuning uchun ham ota-onalik huquqidan mahrum qilishning mazkur bandlaridagi asoslarning dastlabki belgilari aniqlangandayoq zarur choralar, jumladan, ota-onalik huquqini cheklash choralari qo'llanishi maqsadga muvofiq. O'zbekiston Respublikasi Prezidentining "Ijtimoiy reabilitatsiya qilish va moslashtirish, shuningdek, oilaviy-maishiy zo'rlik ishlatishning oldini olish tizimini takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida"gi PQ-3827-sonli qarorining 16-bandida "...O'zbekiston Respublikasi Sog'liqni saqlash vazirligi "xavf ostidagi guruh"da bo'lgan oila a'zolariga nisbatan har bir zo'rlik ishlatilgan holat haqida huquqni muhofaza qilish organlarini, O'zbekiston Respublikasi Mahalla va oilani qo'llab-quvvatlash vazirligi hamda Mahalla va oila ilmiy tadqiqot institutini zudlik bilan xabardor qilishni

ta'minlasin" deb belgilab qo'yilganligi muhim ahamiyatga ega.

Bizningcha, ota-onalik huquqidan mahrum qilish yoxud uni cheklash huquqiy ta'sir choralari qo'llashga olib keladigan asoslar ota-onalarning ongli harakatlari sifatida baholansa-da, biroq mazkur ijtimoiy salbiy hodisa ota-ona bo'lgan fuqarolarning huquqiy ongi yetarli darajada emasligiga ham uzviy bog'liq. Huquqiy ong – huquqni anglash, tushunish bo'lsa, huquqiy madaniyat huquq bilan tartibga solingan, o'rnatilgan qoidalarga rioya etish demakdir. Tadqiqotimiz davomida respondentlar o'rtasida "oila qonunchiligida belgilangan ota-onalik huquqlari va majburiyatlari to'g'risida ma'lumotga egamisiz?" deb qo'yilgan savolga respondentlarning 53 %i, ha ma'lumotga egaman deb javob bergan bo'lsa, 17 %i ma'lumotga ega emasman, 30 %i esa qisman ma'lumotga egaman deb javob berishdi. Mazkur so'rovnoma natijalari ham ota-ona va farzand o'rtasidagi munosabatlarning oqilona nisbati buzilishiga olib kelayotgan muammolardan birini namoyon qilmoqda. So'rovnomada ishtirok etgan respondentlarning 45 %dan ortig'i ota-onalik majburiyatlari, ota-onalik huquqidan mahrum qilish huquqiy ta'sir chorasi va uning asoslari to'g'risida to'liq ma'lumotga ega emas. Shundan kelib chiqqan holda oila qonunchiligida belgilangan ota-onalik huquqlaridan mahrum qilish, uni cheklash asoslarini tadqiq qilish muhim vazifalardan biridir.

Xulosalar

Yuqorida qayd etib o'tilgan ma'lumotlardan quyidagi xulosalarni ilgari surish mumkin:

– ota-onalik huquqidan mahrum qilish asoslari ota-onalarning huquqqa xilof hamda aybli harakati hamda harakatsizligida namoyon bo'ladi;

– ota-onalik huquqidan mahrum qilish, uni cheklash huquqiy ta'sir choralari qo'llashga olib keladigan asoslar ijtimoiy salbiy hodisa sifatida ota-ona bo'lgan fuqarolarning oila huquqi, ota-onalik huquq va majburiyatlari to'g'risida huquqiy ongi yetarli darajada emasligiga ham uzviy bog'liq;

– ota-onalik huquqidan mahrum qilish, uni cheklash ayni vaqtda bolani ota-onaning, oila muhitining salbiy ta'sirlaridan himoya qilish hamda muhofaza qilish, bolaning huquq va qonuniy manfaatlarini ta'minlash chorasi ham hisoblanadi;

– ota-onalik huquqidan mahrum qilishning qonunda belgilangan asoslari ularni qo'llashda umumiy yondashuvni shakllantirish nuqtayi nazaridan, shuningdek yangi asoslar kiritilishi zarurati yuzasidan takomillashtirilishi zarur;

– ota-onalik huquqidan mahrum qilish uchun asos bo'lgan holatlar bolaning hayoti va sog'lig'i uchun salbiy oqibatlarni keltirib chiqarishi mumkinligi; oila qonunchiligida bolaning hayoti yoki sog'lig'i bevosita xavf ostida qolganda uni olish belgilab qo'yilganligi; bunday salbiy holatlarni barvaqt aniqlash va oldini olish zarurati mavjudligidan kelib chiqib oila qonunchiligi va boshqa tegishli normativ-huquqiy hujjatlarga "xavf ostidagi oila" tushunchasini kiritish maqsadga muvofiq.

REFERENCES

1. Mirziyoyev Sh. Buyuk kelajakni mard va olijanob xalqimiz bilan birga quramiz [We will build a great future together with our brave and noble people]. Tashkent, NMIU of Uzbekistan, 2017, p. 138.
2. Abdullayeva D.U. Oilada ota-ona va farzand munosabatlarining o'ziga xosligi [Peculiarities of parent-child relationships in the family]. Central Asian Research Journal for Interdisciplinary Studies (CARJIS). Proceedings of the International conference. Tashkent, 2021, p. 227.

3. Karpov M.V. O nekotorykh voprosakh primeneniya mer otvetstvennosti v semeyno-pravovykh otnosheniya [On some issues of the application of measures of responsibility in family law relations]. *Family and housing law*, 2013, no. 2, pp. 24–25.

4. Kholkhoyeva E.D. Lisheniye roditel'skikh prav [Deprivation of parental rights]. Child-friendly justice and restorative technologies. Proceedings of the V International scientific and practical conference dedicated to the 20th anniversary of the Buryat State University. Irkutsk – Ulan-Ude, 2015, September 22–25. Eds. E.L. Radnaeva, M.N. Sadovnikova. Ulan-Ude, Publishing house of the Buryat State University, 2016, p. 119.

5. Savchenko T.A. Lisheniye roditel'skikh prav [Deprivation of parental rights]. Krasnoyarsk, 2017, p. 8.

6. Reiersen E. Prava detey v Norvegii. Prava sootchestvennikov severnoy Yevropy [Children's rights in Norway. The rights of compatriots of northern Europe]. *Law Journal*, 2016, no. 1, p. 13.

7. Sharaxmetova U.Sh. Ota-onalik huquqidan mahrum qilish javobgarlik chorası sifatida [Deprivation of parental rights as a measure of responsibility]. *Journal of Legal Research*, 2021, no. 7, p. 71.

8. Yodgorov X., Qosimov I., Salayev A. Oila va nikoh munosabatlaridan kelib chiquvchi nizolar bo'yicha sud amaliyoti [Court practice on disputes arising from family and marital relations]. Tashkent, 2017, p. 97.

9. O'zbek tilining izohli lug'ati [An explanatory dictionary of the Uzbek language]. Tashkent, National Encyclopedia of Uzbekistan State Scientific Publishing House, 2007, vol. 2, 522 p.

10. O'zbekiston Respublikasining Konstitutsiyasiga sharh [Commentary on the Constitution of the Republic of Uzbekistan]. Resp. ed. A.A. Azizkhoyev. Tashkent, TSIL Publ., 2008, p. 250.

11. Yuridik atamalarining qomusiy lug'ati [Glossary of legal terms]. Resp. ed. Kh.R. Rahmonkulov. Tashkent, Sharq Publ., 2003, p. 271.

12. Tarbiya: ota-onalar va murabbiylar uchun ensiklopediya [Education: an encyclopedia for parents and teachers]. Compiled by M.N. Aminov. Tashkent, Uzbekistan national encyclopedia State Scientific Publishing House, 2010, p. 3.

13. Yuldashev M.M. Ota-ona va bolalarning mulkiy huquq va majburiyatlari [Property rights and obligations of parents and children]. Available at: <https://jizzax.uz/print:page,1,9593-ota-ona-va-bolalarning-mulkiy-uu-va-mazhburiyatlari.html/>.

14. Inamdjanova G.S. Ota-onalar va bolalarning huquqlarini oila huquqiy himoya qilish muammolari [Problems of family legal protection of the rights of parents and children]. Abstract of PhD thesis. Tashkent, 2005, p. 3.

15. Bola huquqlari to'g'risidagi konvensiya va uning Fakultativ protokollari. [The Convention on the Rights of the Child and its Optional Protocols]. Ed. A.Kh. Saidov. Tashkent, National Center of the Republic of Uzbekistan for Human Rights, 2009, p. 22.

16. Ijtimoiy himoya: atamalar izohli lug'ati [Social protection: annotated dictionary of terms]. Compilers M.Kh. Saidov et al. Tashkent, Publishing house of the National Library of Uzbekistan named after Alisher Navoi, 2007, p. 266.

17. Pulatova Sh.A., Muradov A.Sh. Zo'ravonlikdan jabrlanganlar huquqlarini himoya qilish va zo'ravonlikning oldini olish [Protection of the rights of victims of violence and prevention of violence]. Tashkent, Baktaria press, 2020, p. 10.

YURISPRUDENSIYA

HUQUQIY ILMIY-AMALIY JURNALI

6 / 2022

BOSH MUHARRIR:

Xodjayev Baxshillo Kamolovich

Ilmiy ishlar va innovatsiyalar bo'yicha prorektor,
y. f. d., dotsent

BOSH MUHARRIR O'RINBOSARI:

Ikrom Ergashev

Ilmiy boshqarma boshlig'i, yuridik fanlar bo'yicha
falsafa doktori, dotsent

Mas'ul muharrir: D. Xudoynazarov

Muharrirlar: Sh. Jahonov, Y. Mahmudov,
Y. Yarmolik, F. Muhammadiyeva, Sh. Yusupova

Musahhih: M. Patillayeva

Texnik muharrirlar: U. Sapayev, D. Rajapov

Tahririyat manzili:

100047. Toshkent shahar, Sayilgoh ko'chasi, 35.

Tel.: (0371) 233-66-36, 233-41-09.

Faks: (0371) 233-37-48.

veb-sayt: www.tsul.uz

E-mail: lawjournal@tsul.uz

E-mail: tn.tdyu@mail.ru

Obuna indeksi: 1387.

Jurnal 25.10.2022-yilda tipografiyaga topshirildi.

Qog'oz bichimi: A4. Shartli 20,92 b.t. Adadi: 100.

Buyurtma raqami: 169.

TDYU tipografiyasida chop etildi.